

Autumn and Winter 2024, 1 (2), 11-32.

Introduction of the ancient manuscript of Imam Fakhr Razi's *Kohn al-Mabahid al-Mashrekhya* (The copy dedicated by Shah Abbas Safavi to the threshold of the Qom shrine)

Kazem Ostadi¹

1. Corresponding Author, Researcher and Master of Western Philosophy, University of MOFID, QOM, IRAN. E-mail: kazemostadi@gmail.com

Article Info	ABSTRACT
<p>Article type: Research</p> <p>Article history: Received: 6 August 2024 Accepted: 21 October 2024 Published online: 3 February 2025</p> <p>Keywords: Ibn Sina, Astane Qom Library, Masha's Philosophy, Safavi's Naskh Waqfi, Shah Abbas Safavi, Mulla Sadra.</p>	<p>Mohammad ibn Omar Tabaristani Razi (544 AH), known as Fakhr al-Din al-Razi, was a distinguished scholar of the Shafi'i Ash'ari school who was a leader in various fields of his time, and many of his views are still being discussed and debated. Fakhr al-Razi wrote many and varied works on various subjects and fields, and perhaps, apart from the works attributed to him, the number of his treatises and original works reaches about one hundred titles. Several of Fakhr al-Razi's works are among his most famous works; such as the book <i>Mafatih al-Ghayb wa al-Muhasal</i> and the book <i>Al-Mabahath al-Mashrehiyya fi 'Ilm al-Ilhiyyat wa al-Tabi'iyat</i>, which is a comprehensive and important collection of the philosophy of Masha', and in the contemporary period, there have been controversies regarding Mulla Sadra's plagiarism from this book. Given the importance of the book <i>Al-Mabahith al-Mashrehiyah</i>, unfortunately, this work does not have a correction based on its numerous and old manuscripts. Therefore, it is appropriate to carry out a manuscript study of this book and a genealogy of all its manuscripts. In the meantime, the oldest manuscript of this book in Iran is the manuscript in the library of the Holy Shrine of Qom. Apart from the antiquity of the manuscript (687 AH), this collection contains another important feature, which is the dedication (1037 AH) of this manuscript by Shah Abbas Safavi to the Holy Shrine of the Shrine of Hazrat Fatimah Masoumeh. In the present article, the complete specifications of the list of this manuscript have been examined and it provides significant information to researchers in the fields of philosophy, theology, and the fields of library science and manuscript restoration.</p>

Cite this article: Ostadi, Kazem, Initial. (2024). Introduction of the ancient manuscript of Imam Fakhr Razi's *Kohn al-Mabahid al-Mashrekhya* (The copy dedicated by Shah Abbas Safavi to the threshold of the Qom shrine). *New Researches in the Studies of the History of Islam and Iran*, 1 (2), 11-32.

© The Author(s).

Publisher: Lorestan University.

DOI: <http://doi.org/10.22034/nrihs.2025.720136>

سال اول، شماره اول (پیاپی ۲)، پاییز و زمستان ۱۴۰۳، ۱۱-۳۲.

معرفی نسخه خطی کهن المباحث المشرقیه اثر امام فخر رازی (نسخه وقفی شاه عباس صفوی به آستان حرم قم)

کازم استادی^۱ ✉

۱. پژوهشگر و کارشناس ارشد فلسفه غرب، دانشگاه شیخ مفید، قم، ایران. رایانامه: kazemostadi@gmail.com

اطلاعات مقاله	چکیده
<p>نوع مقاله: ترویجی</p> <p>تاریخ دریافت:</p> <p>۱۴۰۳/۰۵/۱۶</p> <p>پذیرش نهایی:</p> <p>۱۴۰۳/۰۷/۳۰</p> <p>تاریخ انتشار:</p> <p>۱۴۰۳/۱۱/۱۵</p> <p>کلیدواژه‌ها:</p> <p>ابن‌سینا، کتابخانه آستان مقدس قم، فلسفه مشاء، نسخ وقفی صفوی، شاه عباس صفوی، ملاصدرا.</p>	<p>محمد بن عمر طبرستانی رازی (۵۴۴ ق) معروف به فخر الدین الرازی، عالم گرانقدر شافعی الأشعری است که در رشته‌های مختلفی سرآمد روزگار خویش بوده و بسیاری از نظرات وی هنوز مورد نظر و گفت‌وگو هستند. فخر رازی آثار زیاد و متنوعی در موضوعات و رشته‌های گوناگون نگاشته است که شاید جدای از آثار منسوب به او، شمار رساله‌ها و تألیفات اصلی اش به حدود یکصد عنوان برسد. چندین اثر فخر رازی، جزء معروف‌ترین آثار او هستند؛ همانند کتاب <i>مفاتیح الغیب</i> و <i>المحصل</i> و همچنین کتاب <i>المباحث المشرقیه فی علم الإلهیات و الطبیعیات</i> که مجموعه‌ای مبسوط و مهمی از برکه فلسفه مشاء می‌باشد و در دوره معاصر، مناقشاتی پیرامون سرقت علمی ملاصدرا از این کتاب مطرح شده است. با توجه به اهمیت کتاب <i>المباحث المشرقیه</i> متأسفانه این اثر، تصحیحی براساس نسخ خطی متعدد و قدیمی خود ندارد. بنابراین مناسب است تا نسخه‌شناسی این کتاب و نیز تبارشناسی تمامی نسخ خطی آن کار شوند. در این میان، قدیمی‌ترین نسخه خطی این کتاب در ایران، نسخه خطی موجود در کتابخانه آستان مقدس قم می‌باشد. این مجموعه جدای از کهنگی نسخه (۶۸۷ ق) یک ویژگی مهم دیگر در بر دارد و آن، وقف شدن (۱۰۳۷ ق) این نسخه توسط شاه عباس صفوی به آستان مقدس حرم حضرت فاطمه معصومه (س) است. در مقاله حاضر، مشخصات کامل فهرست این نسخه، بررسی شده است و اطلاعات قابل توجهی در اختیار پژوهشگران رشته‌های فلسفه، کلام و رشته‌های کتابداری و احیاء نسخ خطی قرار می‌دهد.</p>

استناد: استادی، کازم (۱۴۰۳). معرفی نسخه خطی کهن المباحث المشرقیه اثر امام فخر رازی (نسخه وقفی شاه عباس صفوی به آستان حرم قم). پژوهش‌های نوین در مطالعات تاریخ اسلام و ایران، سال اول، شماره ۱ (۲)، ۱۱-۳۲.

© نویسندگان.

ناشر: دانشگاه لرستان.

۱. مقدمه

ابوعبدالله محمد بن عمر طبرستانی رازی متولد ۵۴۴ ق معروف به ابن الخطیب و فخرالدین الرازی؛ عالم گرانقدر شافعی الأشعری است که در رشته‌های فقه، کلام، فلسفه و تفسیر سرآمد روزگار خویش بود. او دروس اولیه را در شهر ری نزد پدرش، ضیاءالدین عمر بن حسین طبرستانی آموخت و پس از وفات پدر، سفرهای تحصیلی و علمی متعددی به شهرهای مختلف همانند مراغه، خراسان، خوارزم، ماوراءالنهر، بخارا، سمرقند، خجند و بناکت انجام داد. رازی با بهاءالدین سام دوم از سلاطین غوری پیمان دوستی بست. همین شخص بود که مدرسه و مسجد جامع هرات را برای مجالس درس و مناظره‌های فخر رازی بنیان نهاد. هرچند دیری نیاید که بر اثر سعایت و دشمنی برخی مخالفان، مجبور به ترک هرات شد. فخر رازی سپس به خراسان، نزد سلطان خوارزم محمد بن تکش (۵۶۸-۵۹۶ ق) رفت و مقام و منزلتی بزرگ یافت؛ تا بدانجا که معلمی فرزندش را عهده‌دار شد. در سال ۶۰۲ ق امام فخر رازی دوباره به هرات بازگشت و تا پایان عمرش به سال ۶۰۶ ق در آنجا سکنی گزید (برای اطلاع بیشتر از شرح حال وی ر.ک: العماري، ۱۹۶۹؛ العلوانی، ۲۰۱۰: ۲۹-۱۱۳؛ طاهری عراقی، ۱۳۶۵: ۵-۲۸).

فخر رازی ذهن بسیار نقادی داشته است و در بسیاری از آراء و نظرات علوم نقلی و عقلی اندیشمندان متقدم و معاصر خود ایراداتی وارد نموده است؛ به طوری که پس از وی، حکیمان بزرگی چون خواجه نصیرالدین طوسی، قطب رازی، میرداماد و ملاصدرا، مدت‌ها سرگرم جواب دادن به اشکالات و شبهات او بودند و شاید به همین سبب، رازی را امام المشککین لقب داده‌اند. به هر صورت، فخر رازی آثار زیاد و متنوعی در موضوعات و رشته‌های گوناگون همانند تفسیر، کلام، حکمت، فلسفه، علوم و آداب العربیه، فقه، طب،

تصوف، تاریخ، هندسه و نجوم نگاشته است که شاید جدای از آثار منسوب به وی، شمار رساله‌ها و تألیفات اصلی اش به حدود یکصد عنوان برسد (العلوانی، ۲۰۱۰: ۱۲۱-۲۲۸).

۲. طرح مسئله

چندین اثر امام فخر رازی، جزء معروفترین آثار او هستند؛ کتاب مفاتیح الغیب مشهور به تفسیرکبیر که از مفصل‌ترین تفاسیر قرآن می‌باشد، یا کتاب المحصل و المباحث المشرقیه فی علم الإلهیات و الطبیعیات که در موضوع حکمت و کلام اسلامی هستند. المباحث المشرقیه مجموعه‌ای مبسوط و مهمی است که از منظومه فلسفه مشاء فراهم آمده و فخر رازی در آن به تحریر، تقریر و شرح مبانی فلسفه مشایی به روایت ابن‌سینا پرداخته است. این اثر به نوعی یادآور کتاب مقاصد الفلاسفه امام محمد غزالی می‌باشد که در آن متکلم قصد دارد قبل از نقد جدی آراء فیلسوفان، به مخاطبان و مخالفان خود بفهماند که او، نظرات و آراء ایشان را به خوبی فهمیده است.

جدای از این، کتاب المباحث المشرقیه فخر رازی، از جهات دیگری قابل توجه است؛ به عنوان نمونه، در دوره معاصر، مناقشات پیرامون انتحال و سرقت علمی ملاصدرا از این کتاب مطرح شده است. با بررسی اثر بسیار مهم الحکمة المتعالیه فی الأسفار العقلیه الأربعة أو الأسفار الأربعة مشخص شده است که حجم قابل توجهی - جمعاً حدود هشتاد صفحه - از اسفار ملاصدرا، برگرفته از کتاب المباحث المشرقیه فخر رازی است (بونماریا، ۱۴۰۰: ۱۸-۳۵). با توجه به اهمیت کتاب المباحث المشرقیه، متأسفانه این اثر، تصحیحی براساس نسخ خطی متعدد و قدیمی خود ندارد. بنابراین مناسب است تا نسخه‌شناسی این کتاب و تبارشناسی تمامی نسخ خطی آن کار شود. در این میان، با نظر به فهرستگان نسخه‌های خطی ایران (درایتی، ۱۳۹۱) و بررسی اطلاعات در سال ۱۴۰۳ق، روشن می‌گردد که در

پیرامون این فهرست کتابخانه آستانه قم به عمل آمد، ایشان تذکر دادند که این دو مجلد فهرست چاپ جدید، در واقع فهرست نسخی است که مرحوم دانش‌پژوه بدان‌ها نپرداخته یا نسخ جدید کتابخانه بوده‌اند. این توضیح به آن معنی است که ظاهراً ایشان در آن تاریخ فهرست‌نگاری، بنایی به ملاحظه نسخه کتاب المباحث المشرقیه آستانه یا فهرست آن نداشته‌اند.

(ج) فهرست یک جلدی (ج ۳) آستانه از نقیبی (۱۳۹۱).

با توجه به مطلب عنوان قبل، می‌توان در مجلد سوم فهرست کتابخانه آستانه قم به این نکته پرداخت که نقیبی، فهرست‌نگار محترم، در اثر خود که به سال ۱۳۹۱ منتشر شده است، به برخی نسخ جدید کتابخانه و نیز برخی از نسخ قدیم که توسط استاد دانش‌پژوه فهرست شده بودند، پرداخته است. به عنوان نمونه نسخه‌های دو اثر الشجرة الالهية فی علوم الحقایق الربانية (شماره فهرست دانش‌پژوه، ۳۸۵) و المباحث المشرقیه فی الحکمة الالهية (شماره فهرست دانش‌پژوه، ۳۸۶) را تحت شماره‌های ۱۰۱۸ و ۱۰۱۹ بیان کرده که هر دو نسخ وقفی شاه عباس صفوی می‌باشد (نقیبی، ۱۳۹۱: ۲۶۹-۲۷۰). نقیبی در فهرست خود نوشته است:

«المباحث المشرقیه (فلسفه عربی) از امام فخرالدین رازی محمد بن عمر بن حسین (۶۰۶ ق). همه آراء و نظرات فلاسفه و نتایج گفته‌های آنان را با جواب‌هایشان آورده است، مؤلف آن را به اسم سهل بن عبدالعزیز یا سهیل بن عبدالعزیز مستوفی نگاشته است، مباحث در سه کتاب واقع شده است: ۱- الوجود و خواصه و احکامه ۲- اقسام الممكنات ۳- الالهیات. آغاز افتاده: تشهد لله الممجد من... احدتیه، و تعالی صمدیتیه، ممّا یلیق تعظیم مجده و جلاله و کنه کبریانه و کماله و علو شأنه و باهر برهانه و قدیم احسانه. انجام افتاده: الفصل الثامن عشر فی أنّ منی الذکر هل فیہ قوّة منعقدہ حتی

حال حاضر و براساس اطلاعات مختلف به دست آمده، قدیمی‌ترین نسخه خطی کتاب المباحث المشرقیه در ایران، نسخه خطی موجود در کتابخانه آستانه مقدس حضرت معصومه (س) می‌باشد که جدای از کهنگی نسخه، یک ویژگی مهم آن، وقف شدن این نسخه توسط شاه عباس صفوی به آستان قم می‌باشد. اکنون مناسب است تا مشخصات کامل و مفصل فهرستی این نسخه بررسی شود.

با توجه به این نسخه از المباحث المشرقیه توسط فهرست‌نگاران و برخی از محققین، می‌توان این سیر تاریخی را ذکر نمود.

الف) فهرست یک جلدی آستانه از دانش‌پژوه (۱۳۵۵).

المباحث المشرقیه [شماره ۳۸۶] از امام فخرالدین رازی. نسخ، احمد بن محمود بن محمد شروانی در روز آدینه ۷ صفر ۶۸۷. (پایان اعراض). چند برگ نونویس، آغاز و انجام افتاده است. از آن امیر منصور شیرازی پسر سید محمد ثانی و محمد قاسم بن محمود متطلب گیلی لاهیجی در ۹۴۴. وقف شاه عباس بر روضه فاطمه کاظمیه موسویه و مدرسه آستانه در قم برای طلبه آنجا در ۱ ذی ق ۱۳۷ [۱۰۳۷] با صد و نه کتاب دیگر با سجل و مهر رفیع‌الله محمد حسینی موسوی مورخ ۱۰۲۲، ربعی

دانش‌پژوه شش عرض دید نسخه را ملاحظه و نقل نموده است (دانش‌پژوه، ۱۳۵۵: ۱۶۰). همچنین در بخش تصاویر کتاب فهرست آستانه، تصویر وقف‌نامه و نیز صفحه آخر بخش اول مباحث المشرقیه را درج نموده است.

ب) فهرست دو جلدی آستانه از نقیبی و صدرایی (۱۳۷۵).

در این دو جلد فهرست متأخر کتابخانه آستانه که جلد اول فهرست توسط نقیبی و جلد دوم آن توسط علی صدرایی خوبی انجام شده است (نقیبی و صدرایی، ۱۳۷۵)؛ مشخصاتی از نسخه المباحث المشرقیه درج و مطرح نشده است. در استفسار حضوری که از استاد صدرایی خویی

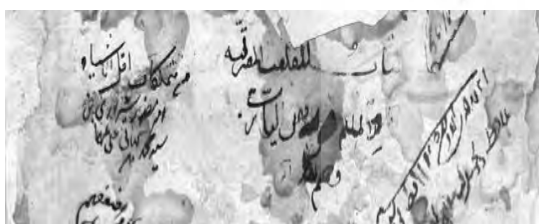
فهرست نویسی جلد سوم نقیبی در آن تاریخ، دسترسی نداشته است.

با توجه به مقدماتی که گذشت و پیشینه‌ای که تقدیم شد، اکنون فهرست تفصیلی نسخه المباحث المشرقیه آستان قم بررسی می‌شود.

۳. معرفی اجمالی المباحث المشرقیه

این اثر ابو عبدالله محمد بن عمر طبرستانی رازی در منابع و آثار اندیشمندان و نسخ خطی آن، با عناوین مختلفی درج و ثبت شده است؛ همانند: «المباحث المشرقیه فی الحکمة الالهیه»، «المباحث المشرقیه فی العلم الالهی والطبیعی»، «المباحث المشرقیه فی علم الالهی»، «المباحث المشرقیه فی علم الالهیات و الطبیعیات».

قابل ذکر است که نام این کتاب در خود اثر، توسط مؤلف ذکر نشده است. البته در نسخه خطی کهن نیز نام و عنوان اثر در برگ اول آن، ناخوانا و مخدوش آمده است؛ هر چند که در پایان مجلد اول و قبل از ترقیمه آمده است: «الکتاب الموسوم بمباحث المشرقیه».

شیخ آقا بزرگ تهرانی در الذریعه (تهرانی، ۱۴۰۳ق: ۳۹/۱۹) به نقل از فهرست مدرسه فاضل خان، کتابی را با عنوان المباحث المشرقیه فی المسائل الحکمیة برای ابو علی سینا نام برده است که شامل المسائل و الجوابات و المباحثات است و بعید نیست که منظور، همین اثر فخر رازی باشد و به اشتباه به ابن سینا منسوب شده است. هر چند که گفت‌وگو درباره اینکه ابن سینا اثری با عنوان الحکمة

تصیر جزء من الجنین او لیس لذلك... انّ البيض الذي يكون من الريح اذا عرض عليه.

این کتاب در صفحه ۱۶۰ فهرست مرحوم دانش پژوه آمده است و این همان نسخه است. نسخ، احمد بن محمود بن محمد شروانی، روز جمعه ۱۷ صفر سنه ۶۸۷ (پایان اعراض) روی برگ اول: به تاریخ غره شهر ذی قعدة الحرام سنه ۱۰۳۷ و قف شاه عباس صفوی. موسوی این کتاب را با یکصد و نه کتاب دیگر بر روضه مقدسه منوره فاطمیه کاظمیه موسویه و مدرسه آستانه در قم به شرطی که بیرون نبرند با مهر دائره‌ای: «افوض امری الی الله الغنی رفیع اللدین محمد الحسینی الموسوی» دیده می‌شود. با عرض‌های [شش‌گانه که در فهرست دانش پژوه آمده است] (دانش پژوه، ۱۳۵۵: ۱۶۰). با مهرهای مربع: «محمد رحیم بن محمد مهدی حسینی» و «ابوطالب بن محمد معصوم حسینی» و مهرهای ناخوانای دیگر دیده می‌شود. همچنین تملک محمد قاسم بن محمود گیلی لاهیجی در سنه ۹۹۴ و امیر منصور شیرازی بن سید محمد ثانی روی برگ اول دیده می‌شود. جلد: ندارد. عنوان و نشان شنگرف کم رنگ، عطف: تیماج قهوه‌ای روشن. ۲۵۲ گ، سطور ۲۷، ۲۵*۱۷ سم. [نک: الذریعه: ج ۱۹، ص ۳۹ (نقیب، ۱۳۹۱: ۲۷۰)].

در این فهرست نویسی، نقیبی، به پاره افتاده از مجلد دوم کتاب- که شرح یافته شدن آن خواهد آمد- دسترسی نداشته است.

(د) فهرست فنخا (۱۳۹۱).

در مجموعه فهرستگان نسخه‌های خطی ایران با عنوان مختصر «فنخا» که در سال ۱۳۹۱ منتشر شده است، درایتی، نسخه المباحث المشرقیه کتابخانه آستانه قم را براساس فهرست دانش پژوه، مختصراً و در یک پارگراف پنج خطی ارائه داده است (درایتی، ۱۳۹۱: ۲۷/۲۷۱۳۶) و ظاهراً به

المتاخرين من الحكماء و المتكلمين - نگاشته است، در دو مجلد و سه بخش و مشتمل بر ابواب و فصولی تنظیم نموده است. کتاب اول در امور عامه (درباره وجود و مباحث مربوط به آن)؛ کتاب دوم در درباره اقسام ممکنات (اعراض و جواهر)؛ کتاب سوم درباره الهیات بالمعنی الاخص (واجب تعالی و مباحث مربوط به آن). شاید تنظیم رازی در این اثر، به نوعی دستمایه تقسیمات آثار متأخری همانند تجرید الاعتقاد شیخ طوسی یا اسفار ملاصدرا قرار گرفته باشد.

فخر رازی در مقدمه المباحث المشرقیه، ضمن تعریف اثر خود، آن را به قوام‌الدین سهیل بن عزیز المستوفی،^۱ ملک الوزرای خوارزمشاهیان، اهدا نموده است:

... کتابنا مشتملا علی اشرف العلوم الحکمیة و ارفع المباحث الحقیقیة اردنا ان نخدم به خزانة كتب افضل العالم حسبا و نسبا و موروثا و مکتسبا و هو مولانا الصاحب الصدر الاجل الکبیر المنعم الاستاذ قوام الدولة و الدین صدر الإسلام و المسلمین ملک الوزراء شرقا و غربا ابوالمعالی سهیل بن عزیز المستوفی الذی خصه الله بافضل ما یناله القوی البشریة و اکمل ما یصل الیه القوی النفسانیة اما ما یتعلق بقوته النظریة فلانه هو الاستاذ فی عقلیها و نقلیها حقا و الخریة فی بیداء معضلاتها صدقا و الواصل الی نهائات مجازات الافکار و المتعمق فی لجج بحار الاسرار و اما ما یتعلق بقوته العملیة فلاکتسابه من الاخلاق اوساطها الفاضلة و ترفعه عن اطرافها المفرطة الباطلة و لما استجمعت نفسه الشریفة الیکمال فی القوتین و حازت جهات السعادة من الجانین لا جرم استعداد لرناسة النفوس بقوة نفسانیة و لسیاسة الابدان بکمالات جسمانیة لا جرم فوضت العنایة الازلیة و الرحمة السرمدیة الیه زمام الاحکام فی النقص و الابرام بالنسبة الی الخاص و العلم من اهل الإسلام فنسأل الله تعالی ان یمتع المسلمین بطول بقائه و ان یدیم افاضة حیاته و ان یوفقنا بفضلہ و طولہ لا تمام هذا المطلب العظیم و المقصد الکریم الذی قصدناه فانه لا تتم الصالحات الا برحمته و

المشرقیة داشته - بخشی در منطق، از آن باقی مانده است - در منابع متقدم مطرح هست (زارع شیرین، ۱۳۹۸). لازم است تا نسبت کتاب الحکمة المشرقیة با ابن سینا مورد پژوهش مستقل قرار گیرد و حتی نسبت متن منطق الحکمة المشرقیة با کتاب المباحث المشرقیة فخر رازی سنجدیده شود.

آیا نمی‌تواند بخش انتهایی مفقود از آن اثر باشد؟ اگر شباهت‌های ساختاری و نگارشی قابل توجهی میان بخش منطق موجود کتاب الحکمة المشرقیة با بخش منطق کتاب المحصل فخر رازی و نیز ساختار نگارشی المباحث المشرقیة فخر رازی وجود داشته باشد، شاید بتوان انتساب الحکمة المشرقیة به ابن سینا را مخدوش اعلام نمود. در هر صورت، درباره معرفی اجمالی المباحث المشرقیة، ذکر چند مطلب مهم است.

۳-۱. موضوع کتاب و اهداء اثر

المباحث المشرقیة کتابی به زبان عربی است و در توضیح یکی از مشرب‌های فلسفه اسلام که ظاهراً به سال ۵۷۴ یا ۵۸۲ ق توسط فخر رازی تألیف شده است. این اثر شرح دقیق و مفصلی بر فلسفه مشاء است که نویسنده در ضمن آن، به تحریر و تقریر آراء و مبانی مشایی با روایت سینیوی پرداخته و البته با سعه صدر، غالباً از نقد این آراء خودداری نموده است. به عبارت دیگر، رازی متکلم بیش از پیش، از کلام به فلسفه متمایل شده است و با وجود انتقاداتی که بر برخی آراء ابن سینا دارد، سعی کرده همچون فیلسوفی مشایی از عقاید و نظریات ایشان دفاع یا محافظه‌کاری کند.

فخر رازی این اثر حکمی خود را که پیش از اثر مفصل دیگرش - المحصل و هو محصل افکار المتقدمین و

۶۸). همچنین شرحی از احوال قوام‌الدین را ابن‌فوطی در تلخیص مجمع الآداب با عنوان «قوام‌الدین أبوالنجم سهیل بن عبد‌العزیز بن عبد‌الغنی الخوارزمی الکاتب» آورده و نوشته است: «کان کتاباً سدیداً و زر للامیر خوارزمشاه و من شعره...» (ابن‌فوطی، ۱۴۱۶ق: ۳/ ۴۹۷-۴۹۸).

۱. ظاهراً منظور «قوام‌الدین أبوالنجم سهیل بن عبد‌العزیز بن عبد‌الغنی» می‌باشد. رشیدالدین وطواط دو رساله برای وی نوشته است که در قسمتی از رساله آمده: «کتاب الی الامام قوام‌الدین المستوفی» و در آخر آن نیز نوشته: «رسالة الی قوام‌الدین سهیل بن عزیز المستوفی (وطواط، ۱۳۱۵ق: ۱/ ۶۲-»

۵- تهران، کتابخانه مجلس، شماره نسخه: ۴۷۶۵، تاریخ کتابت: ۷۵۴ ق، کاتب: محمد بن حاجی مجدالدین اسماعیل الحکیم البغدادی.

۶- رم، کتابخانه واتیکان، شماره نسخه: ۲۹۰، تاریخ کتابت: قرن ۸ (همچنین، با تاریخ ۱۰ ربیع الاول ۱۰۵۶ ق)، کاتب: نامشخص. نسخه عکسی این نسخه در کتابخانه مرکز احیاء قم به شماره ۷۷۷/۱ موجود است.

۷- قم، کتابخانه مرعشی، شماره نسخه: ۱۳۹۷۱، تاریخ کتابت: قرن ۸، کاتب: نامشخص.

۸- نجف، کتابخانه العتبة العلویة، شماره نسخه: ۱۰۱۱، تاریخ کتابت: نامشخص با تاریخ سادس عشر من رمضان ۸۱۰ ق (الحقت ورقة کتب علیها نظر فیه اضعف العباد محمد بن حسن بن یحیی بن حسن بن حسین الواعی)، کاتب: نامشخص، تملك: ختم تملك ملاحظ الروضة الحیدریة ربیع الثانی سنه ۱۱۶۶ ق.

۹- تهران، کتابخانه دانشگاه تهران، شماره نسخه: ۳۷۱۱، تاریخ کتابت: شنبه ۴ ربیع الثانی ۸۹۴ ق، کاتب: محمد بن ابراهیم بن یحیی.

۱۰- تهران، کتابخانه ملک، شماره نسخه: ۱۱۳۹، تاریخ کتابت: قرن ۱۰، کاتب: نامشخص.

۱۱- تهران، کتابخانه مجلس، شماره نسخه: ۱۹۵۱، تاریخ کتابت: قرن ۱۰، کاتب: نامشخص، مالک: تنکابنی که مواردی حاشیه نویسی نموده است.

۱۲- قم، کتابخانه سپهسالار، شماره نسخه: ۸۳۵۳، تاریخ کتابت: پنجشنبه ۲۷ رجب ۱۰۳۴ ق، کاتب: احمد ادیب پیشاوری، توس.

۱۳- تهران، کتابخانه مجلس، شماره نسخه: ۱۴۲، تاریخ کتابت: ۱۰۸۹ ق، کاتب: نامشخص.

لا نعم البرکات الا من نعمته ثم انا رتبنا هذا المجموع علی ثلاث کتب ... (رازی، ۱۴۱۱ ق: ۵-۶).

همچنین فخر رازی در پایان مقدمه‌اش، وعده نوشتن مطالبی درباره علم اخلاق و سیاست را داده است: «... و عند هذا یختم الکتاب- و اما ما یذکر- بعد ذلك من علمی الاخلاق و السياسات ...» (رازی، ۱۴۱۱ ق: ۹) که اکنون در این اثر موجود نیست. ممکن است موفق به نگارش این فصل نشده است، یا این که نگارش آن، از نسخ کتابت شده اولیه، افتاده و نسخه‌های موجود، ناقص از انجام هستند.

۲-۳. نسخه‌های خطی اثر

نسخه‌های خطی شناسایی شده به ترتیب تاریخ کتابت، عبارت اند از:

۱- استانبول، کتابخانه سلیمانیه، فاضل احمد شماره نسخه: ۸۹۷، تاریخ کتابت: ربیع الآخر ۶۱۵ ق، حلب، کاتب نامشخص، در پایان نسخه، دو گواهی مقابله از نیمه سده هفتم (یکی از آن دو در دمشق) موجود است.

۲- بغداد، کتابخانه المتحف العراقی، مکتبه المتحف العراقی، شماره نسخه: ۴۰۳۴۶، تاریخ کتابت: ۶۲۱ ق، کاتب: ابوالمکرم بن علی بن الحسن الارموی. نسخه دیگری با همین مشخصات معرفی شده است: بغداد، کتابخانه مکتبه الدراسات العليا (کلیة الآداب بجامعة بغداد)، شماره نسخه: ۵۶۳، تاریخ کتابت: ۶۲۱ ق، کاتب: نامشخص، (المخطوطات الاسلامیة فی العالم، ج ۳).

۳- قم، کتابخانه آستانه معصومیه، شماره نسخه: ۱۰۱۹ (۳۸۶ قدیم)، تاریخ کتابت: جمعه ۷ صفر ۶۸۷ ق، کاتب: احمد بن محمود بن محمد شروانی (یا شرودی).

۴- استانبول، کتابخانه سلیمانیه، فاتح شماره نسخه: ۳۲۱۸؛ تاریخ کتابت: ۶۹۲ ق، کاتب: نامشخص.

- ۱۴- تهران، کتابخانه دانشگاه تهران، شماره نسخه: ۷۹۲۶، تاریخ کتابت: شنبه پایان شعبان ۱۰۹۳ق، کاتب: ابراهیم بن علی بن موسی عاملی.
- ۱۵- مشهد، کتابخانه قدس رضوی، شماره نسخه: ۷۰۴۶، تاریخ کتابت: قرن ۱۱، کاتب: نامشخص، واقف: ملک‌زاده کوثر.
- ۱۶- تهران، کتابخانه دانشکده الهیات، شماره نسخه: ۳۹، تاریخ کتابت: قرن ۱۱، کاتب: نامشخص، مالک: رشیدالدین محمد بن صفی‌الدین سپهری.
- ۱۷- مشهد، کتابخانه قدس رضوی، شماره نسخه: ۲۲۲۱۶، تاریخ کتابت: قرن ۱۲ یا ۱۳، کاتب: نامشخص.
- ۱۸- تهران، کتابخانه مجلس، شماره نسخه: ۶۱۶/۴، طباطبایی، تاریخ کتابت: ۱۲۳۹ق، کاتب: نامشخص.
- ۱۹- قم، کتابخانه مرعشی، شماره نسخه: ۱۳۸۳۶/۱، تاریخ کتابت: ۱۳۰۴ق، کاتب: محمدتقی بن شرفعلی آستانه‌ای.
- ۲۰- تهران، کتابخانه دانشکده الهیات، شماره نسخه: ۲۰۳، تاریخ کتابت: ۱۹ رمضان ۱۳۴۶ق، کاتب: اسماعیل بن هادی بن علی اکبر تفرشی.
- ۲۱- تهران، کتابخانه ملک، شماره نسخه: ۱۳۷۷، تاریخ کتابت: پنج‌شنبه ۱۵ محرم ۱۳۴۶ق، کاتب: اسماعیل بن علی بن هادی بن علی اکبر تفرشی.
- ۲۲ تا ۳۶- مصحح چاپ بیروت المباحث المشرقیه چندین نسخه را با اطلاعات ناقص معرفی نموده است که عبارتند از: استانبول (أحمد الثالث ۳۲۰۲ و ۳۲۵۷؛ فیض الله ۱۲۱۲؛ ینی ۷۷۴؛ آیاصوفیا ۲۴۵۴)؛ لیدن (۱۵۱۳)؛ برلین (۵۰۶۴)؛ موزه بریتانیا (۹۰۰۴)؛ اسکوریال (۶۷۵) و (۶۹۲)؛ طهران (۱۷۹)؛ رامپور (۴۰۲ و ۷۹۳)؛ بلنکی‌پور (۳۱/۶۰-۲۳۵۹) (البغدادی، ۱۴۱۰ق: ۷۲).
- ۳-۳. معرفی چاپ‌های المباحث المشرقیه
- این کتاب دارای ۳ چاپ اصلی است که چاپ‌های افست متعددی از آن‌ها منتشر شده است:
- الف) چاپ حیدرآباد دکن
- رازی، فخرالدین (۱۳۴۲ق)، کتاب المباحث المشرقیه فی علم الالهیات و الطبیعیات در ۲ جلد مطبوعه دائره‌المعارف النظامیه (چاپ سنگی). این نسخه در زمان سلطان میر عثمان علی خان و تحت صدارت رئیس مجلس، نواب عمادالملک بهادر بلگرامی و زیر نظر نواب مسعود جنگ بهادر و با اداره مدیر چاپخانه سید ظهورالحق تصحیح و چاپ شده است. در پایان جلد اول آمده است:
- قد طبع النصف الاول من هذا الكتاب المسمى بالمباحث المشرقیه فی شهر ذی القعدة الحرام سنة ثلاثة و اربعین و ثلاث مائة بعد الالف من الهجرة النبویة و یتلوه النصف الآخر و اوله الجملة الثانية فی الجواهر. فالحمد لله القادر القیوم و الصلوة علی النبی و آله و اصحابه عدد الذرات و النجوم (ص ۶۸۰).
- مصححان این چاپ عبارتند از: سید زین‌العابدین موسوی، مولوی سید ابوالحسن، مولوی قاضی شریف‌الدین، مولوی سید هاشم ندوی و مولوی حبیب‌الله علوی. همچنین سید زین‌العابدین موسوی، خاتمه‌ای بر کتاب و مختصری از زندگی‌نامه فخر رازی را در انتهای مباحث جلد دوم نوشته و در پایان این گونه امضاء نموده است: «السید زین‌العابدین الموسوی، مصحح الکتب القدیمة». مشخص نشد که مصححان این چاپ از روی چه نسخه خطی و با تطبیق چه تعداد نسخه خطی، این تصحیح و طبع را صورت داده‌اند. همین چاپ، توسط برخی از ناشران ایران به صورت افست منتشر شده است. چاپ افست، ۱۹۶۶م (۱۳۴۵ق)، تهران: مکتبه الاسدی و چاپ افست از روی چاپ مکتبه الاسدی، ۱۴۱۱ق (چاپ دوم)، قم: بیدار.
- ب) چاپ بیروت لبنان

در فهرست دانش پژوه و نیز فنخا، فهرست اجمالی نسخه کهن المباحث المشرقیه چنین آمده است: قم، معصومیه؛ شماره نسخه ۳۸۶. خط: نسخ، کا: احمد بن محمود بن محمد شروانی، تا: جمعه ۷ صفر ۶۸۷ ق؛ افتادگی: آغاز و انجام؛ تملک: امیر منصور شیرازی پسر سید محمد ثانی، محمد قاسم بن محمود مطبب گیلی لاهیجی در ۹۹۴؛ مهر: رفیع الله محمد حسینی موسوی مورخ ۱۰۲۲، محمد خلیل حسینی؛ واقف: شاه عباس، ۱ ذیقعده ۱۰۳۷؛ قطع: ربعی [آستانه قم: ۱۶۰] (درایتی، ۱۳۹۱: ۲۷/۲۷۱۳۶).

عرض دیدهای نسخه نیز به گزارش دانش پژوه عبارتند از:

۱- ۲۶ رمضان ۱۱۰۲ لوی نیل که در خزانه سرکار

ملاحظه و عرض دید شده (با مهر: محمد امین

حسینی).

۲- ذی الحججه ۱۱۱۱ که در خزانه سرکار ملاحظه و

عرض دیده شده (با مهر: ابوطالب بن محمد

معصوم حسینی).

۳- ۶ ع ۱۱۳۰/۲ تخاقوی نیل که در خزانه سرکار

ملاحظه و عرض دیده شده (با مهر: محمد مهدی

حسینی).

۴- ۲۱ ج ۱۱۴۵/۱ سیچقان نیل ملاحظه و تحویل

کتابدار سرکار شده است (با مهر: محمد رحیم بن

محمد مهدی حسینی).

۵- ۲۳ ذی القعدة ۱۱۵۲ نیلان نیل که در خزانه سرکار

عرض دیده شده (با مهر: ابوطالب بن محمد

معصوم حسینی).

۶- ۲۰ ع ۱۱۷۲/۱ بارس نیل ملاحظه و تحویل کتابدار

سرکار شده است (با مهر: محمد خلیل حسینی).

(دانش پژوه، ۱۳۵۵: ۱۶۰).

رازی، فخرالدین (۱۴۱۰ق)، کتاب المباحث المشرقیه فی علم الالهیات و الطبیعیات در ۲ جلد تحقیق و تعلیق محمد المعتمصم بالله البغدادی، بیروت: دار الکتاب العربی.

در این تصحیح که در سال ۱۹۸۸م پایان یافته و در سال ۱۹۹۰م چاپ شده، مشخص نیست که مصحح بر اساس کدام نسخه‌های خطی کتاب را تصحیح و منتشر نموده است. همین چاپ، توسط برخی از ناشران ایران به صورت افست منتشر شده است (چاپ افست، ۱۳۸۵: (چاپ اول: ۱۴۲۸ق)، قم: ذوی القربی.

ج) چاپ قاهره مصر

رازی، فخرالدین (۲۰۱۲م)، کتاب المباحث المشرقیه فی علم الالهیات و الطبیعیات (۲ جلد، ۱۱۸۰ص)، تحقیق

محمد عثمان، قاهره: مکتبه الثقافه الدینیه

۴. نسخه خطی المباحث المشرقیه با وقف نامه شاه

عباس صفوی

اگر از چند نسخه خارج از کشور- نسخه کتابخانه سلیمانیه

استانبول؛ شماره نسخه: ۸۹۷ با تاریخ ۶۱۵ ق و نسخه

کتابخانه المتحف العراقی بغداد؛ شماره نسخه: ۴۰۳۴۶ با

تاریخ ۶۲۱ ق- بتوان صرف نظر کنیم، در حال حاضر نسخه

وقفی شاه عباس صفوی از المباحث المشرقیه با تاریخ ۶۸۷

ق قدیمی ترین نسخه شناخته شده این اثر در ایران می باشد و

حتی با فرض نسخ خطی خارج از ایران، این نسخه نزدیک به

زمان حیات مؤلف اثر می باشد. بنابراین، مناسب است تا این

نسخه کهن و قابل توجه، به صورت تفصیلی فهرست و

معرفی گردد.

۴-۱. فهرست اجمالی نسخه المباحث المشرقیه آستانه قم

عنوان: المباحث المشرقیه فی الحکمة الالهیه = المباحث

المشرقیه فی العلم الالهی والطبیعی = المباحث المشرقیه فی

علم الالهی = المباحث المشرقیه فی علم الالهیات و

الطبیعیات = المباحث المشرقیه.

است در کتابخانه کنونی آستانه مقدسه قم موجود هستند (استادی، ۱۴۰۳: الف و ب). همچنین وقفنامه نسخه المباحث المشرقیه در پنجاه سال اخیر کمی آسیب‌دیدگی جدید پیدا کرده است.

در حال حاضر، دو مجلد المباحث المشرقیه، در یک جلد صحافی و نگهداری می‌شوند. بنابراین در مذاکرات آینده لازم است به این موضوع توجه گردد.

۲-۴. وقفنامه شاه عباس بر نسخه المباحث المشرقیه

نسخه کهن المباحث المشرقیه دارای وقفنامه از شاه عباس صفوی به این شرح می‌باشد:

به تاریخ غره شهر ذیقعدة الحرام سنه ۱۰۳۷ وقف نمود این کتاب را با یکصد و نه کتاب دیگر کلب آستانه علی بن ابیطالب عباس الصفوی الحسینی بروضه مقدسه منوره عرش درجه فاطمیه کاظمیه موسویة علی مشرفها الف الف التحیه بر مدرسه آستانه مذبوره واقعه در دارالمومنین قم که طلبه آنجا از او منتفع شوند؛ مشروط بر آن که از روضه مقدسه مذکوره و مدرسه مذبوره بیرون نبرند؛ و هر کس بیرون برد در خون حضرت ابی‌عبدالله الحسین (ع) شریک بوده باشد، فمّن بدله بعد ما سمعه فانه آثم قلبه [و مهری در ذیل آن زده شده که در آن مکتوب است: «افوض امری الی الله الغنی رفیع الدین بن محمد الحسینی الموسوی»].^۱

نکته بسیار قابل توجه پیرامون این وقف نامه، آن است که از یکصد و ده جلد نسخه وقف شده توسط شاه عباس صفوی به آستان حرم حضرت معصومه (س) در تاریخ ۱۰۳۷ ق، اکنون تنها حدود شش نسخه از آن نسخه‌های خطی موجود هستند که از این شش نسخه باقی مانده، یک نسخه- مجلد اول کتاب روض الجنان؛ با شماره ۱۲- در کتابخانه مدرسه فیضیه (کتابخانه آیت الله حائری؛ عراقی، ۱۳۷۸ق: ۵۶/۱) و یک نسخه- مجلد دوم کتاب روض الجنان؛ با شماره ۲۲۸۶- در انبار موزه آستانه و چهار نسخه دیگر- مجلد چهارم کتاب روض الجنان، با شماره ۱۶۹۱ و نسخه الشجرة الالهیه فی العلوم و الحقائق الربانیه، با شماره ۱۰۱۸ و نسخه حاشیه علی شرح العقائد النسفیة، به شماره ۱۷۷۱ و نسخه المباحث المشرقیه که موضوع مقاله حاضر

۱. در برخی از یادداشت‌های وقف در نسخ مختلف وقفی شاه عباس به آستان مقدسه قم، برخی لندک از کلمات متفاوت است؛ ولی کلیت و ساختار وقفنامه‌ها تا آنجایی که موجود است و رؤیت شده، یکی هستند.

- سال ۱۴۰۳. وقف نامه المباحث المشرقیه که نشان از آسیب دیدگی دارد.

۵. فهرست نویسی جلد اول مباحث‌المشرقیه

همان‌طور که اشاره شد، نسخه خطی موجود در آستانه قم، اکنون از نظر فیزیکی و صحافی، یک مجلد شده است. بنابراین منظور از مجلد اول، از آغاز متن اثر تا مبحث «الفصل الثانی و السبعون فی الامور التي توجد فی الزمان» می‌باشد (مطابق با صفحات ۲ تا ۶۷۹ از ج ۱، چاپ افست اسدی و بیدار از چاپ هند). محل نگهداری: قم، کتابخانه آستانه مقدسه حرم حضرت معصومه (س). کد دستیابی: ۱۰۱۹ جدید (۳۸۶ قدیم).

عنوان درج شده بر نسخه: در برگ اول که وقف‌نامه نیز در آنجا ثبت شده، عنوان نسخه به صورت ناخوانا آمده و نامشخص است. ولی در پایان مجلد اول اثر و قبل از ترقیمه کاتب نسخه آمده است: «الکتاب الموسوم بمباحث‌المشرقیه». کاتب نسخه: با توجه به ترقیمه پایان مجلد اول (برگ ۱۸۲)، خط اصلی نسخه از «احمد بن محمود بن محمد شروانی»^۱ یا «شرودی» است. هر چند که در قسمت‌هایی از خط کهنه، نوع نگارش خط متفاوت شده است و این نکته، جدای از خطوط بخش‌های نونویس نسخه می‌باشد. تاریخ کتابت: یوم الجمعة، السابع من صفر ختم بالخیر و الظفر، سنة سبعة وثمانین و ستمائة (روز جمعه، ۷ صفر سال ۶۸۷ ق) محل کتابت: نامشخص.

آغاز نسخه: وقف‌نامه شاه عباس می‌باشد که شرح آن پیش‌تر گذشت. آغاز متن اصلی نسخه افتادگی داشته و به تاریخ قبل از ۱۰۳۷ ق نونویس شده است و متن نونویس شده در چند خط اول برگ اول، دچار پارگی شده است. متن موجود کنونی:

... عن طرق العقل... بالقهر و الاستعلاء المستعلى على الزمان الذي... المقدس عن الفضاء المنعوت بلا انقطاع و لا انقضاء المنتزه عن ان يدخل في ملكوته ما يخرج عما عنده من سلسلة القدر و القضاء فنشهد انه الممجد من جناب احديته و تعالی صمديته بما يليق بعظم مجده و...
مقدار افتادگی که نونویس گشته: صفحات ۱، ۳، ۷، ۸، ۲۸، ۱۴۸ تا ۱۵۶. انجام نسخه:

... ثباته مع المتغيرات فتلك المعية هي المدهر و ان اعتبر ثباته مع الامور الثابتة فتلك المعية هي السرمد و قد عرفت ما في هذا الموضوع من الاشكال و فيه شك آخر و هو انهم زعموا ان اقسام المعية بحسب اقسام التقدم و التأخر ثم زعموا ان اقسام التقدم و التأخر خمسة فيجب ان تكون اقسام المعية خمسة ثم انهم اثبتوا هذين النوعين من المعية اعنى المعية بالمدهر و المعية بالسرمد و ذلك يناقض ما قيل و بالله التوفيق (مطابق با ص ۶۷۹، مجلد اول، چاپ افست اسدی و بیدار از چاپ هند).
انجامه نسخه:

قال و هذا آخر كلامنا المختص في الحركة و الزمان و قدیم بتمامه الكلام في الاعراض فرغ و حرر المجلد الاول من الكتاب الموسوم بمباحث‌المشرقیه يوم الجمعة السابع من صفر ختم بالخیر و الظفر سنة سبعة وثمانین و ستمائة العبد الضعيف احمد بن محمود بن محمد شروانی (یا شرودی) حامداً و مصلياً.
مشخصات ظاهری نسخه: خط: نسخ کم نقطه (تحریر سرعتی و متصل)؛ خط اصلی و کهنه، مقداری کم‌رنگ شده است. همچنین در برخی صفحات اندک، ساختار و جنس خط کتابت شده از خطی اصلی کهنه کمی متفاوت و بد خط شده است؛ به عنوان مثال، برگ ۱۷۶ سمت راست. قلم خطوط «فصل‌ها، عناوین و برخی از نشان‌ها» به شنگرف هستند. قطع: کمی بزرگ‌تر از وزیری. تعداد سطر: غالباً ۲۷ سطری، ۱۷ * ۲۵ س.م. در برخی اندک از صفحات نونویس، تعداد سطرها مختلف است. نسخه در دهه اخیر، تجلید

۱. کاتب، شناخته نشد. البته کاتبان دیگری هم عصر کتابت نسخه المباحث‌المشرقیه (۶۸۷ ق) وجود دارند همانند: «احمد بن محمود بن محمد بن الکاتب» که سه شنبه ۱۰ محرم ۶۴۱ ق، نسخه کتاب دلایل الاعجاز جرجانی

را کتابت نموده است (جرجانی، ۶۴۱ ق)؛ «احمد بن محمود نعمانی» که دوشنبه ۶ رجب ۶۲۶ ق، نسخه کتاب الموجز من موجز التفسیر را کتابت نموده است (نعمانی، ۶۲۶ ق).

محمد مهدی حسینی؛ محمدرحیم بن محمد مهدی حسینی؛ ابوطالب بن محمد معصوم حسینی».

- در دو صفحه از نسخه که ارتباطی با اصل اثر ندارند، ابیاتی با خط مجزا کتابت شده است. مثلاً در صفحه ۱۲۷ نوشته شده: ساقی و ما را سراب در کرد... یا در برگ ۱۸۲ دو بیت از جامی آمده: ای فاضل منطقی به فریادم رس/با من مزن از منطق ازین بیش نفس/گشتم ز تصورات و تصدیقاتش/خرسند به یک تصور ساده و بس در پانویشت شعر این یادداشت درج شده: اقول... ان یکون موضوعاً تدبر (ملاحظه نسخه؛ فهرست دانش پژوه، ص ۱۶۰؛ فهرست نقیبه، ص ۲۷۰).

جدید و تازه چرمی، ظاهراً توسط حجة الاسلام محمد اسماعیلی به رنگ قهوه‌ای روشن شده است.

وضعیت ترمیم نسخه: این کتاب در چند مرحله و زمان و از چند جهت ترمیم شده است. ترمیم برگ صفحه؛ همانند: ۲، ۴ (صفحه سفید؛ کمی در حد چند کلمه در سمت راست باقی مانده است)، ۵، ۶. ترمیم خطوط متن؛ همانند: ۱۱ (کمی)، ۱۶ (کمی)، ۱۹، ۲۰، ۲۷، ۵۷، ۵۸ (کمی)، ۶۲ (کمی)، ۹۷، ۱۲۸، ۱۳۳ (کمی)، ۱۴۰ (کمی)، ۱۵۷ (کمی). صفحات نونویس: ۱، ۳، ۷، ۸، ۲۸، ۱۴۸ تا ۱۵۶. ویژگی‌های نسخه:

- در کراسه اول، نسخه آسیب فراوان دیده است. صفحه اول بعد از وقفنامه، یعنی صفحه اول اصلی کتاب، نونویس می‌باشد و متعلق به پیش از سال ۱۰۳۷ ق است.

- در بسیاری صفحات نسخه، رطوبت دیدگی وجود دارد؛ مخصوصاً در کناره‌های صفحات نسخه.

- در برگ اول (عطف نسخه) کنار یادداشت وقفنامه شاه عباس، دو یادداشت تملک از «امیر منصور شیرازی» بدون تاریخ و نیز از «محمدقاسم لاهیجی» با تاریخ ۹۹۴ ق دیده می‌شود که عبارتند از: ۱- «من متملکات اقل الاشیاء امیر منصور شیرازی بن سید محمد کیانی (یا ثانی) عفی عنهما» ۲- «قد انتقل فی نوبته اقل الموری و اضعفهم محمدقاسم بن محمود المططب الجیلی اللاهیجی عفا عنهما فی تاریخ سنة ۹۹۴».

- همچنین در کنار وقفنامه شاه عباس، یادداشت‌ها و مهرهای متولیان آستانه و متولیان کتابخانه دیده می‌شود و از آن‌ها بر می‌آید که این نسخه در سال‌های ۱۱۰۲ تا ۱۱۷۲ حداقل شش بار عرض دید- ملاحظه و تحویل خزانه و کتابدار آن- داده شده است. مشخصات اسامی برخی از مهرهای خوانا عبارتند از: «محمد امین حسینی؛ محمد خلیل حسینی؛

- صفحه اول متن المباحث المشرقیه، خط نویس، ظاهراً متعلق به

قبل از ۱۰۳۷ ق.

۶. فهرست نویسی جلد دوم مباحث المشرقیه

اشاره شد که نسخه خطی مباحث المشرقیه، از نظر فیزیکی و صحافی، اکنون در یک مجلد صحافی شده است. بنابراین، منظور از مجلد دوم، از مبحث «الجملة الثانية في الجواهر» تا انتهای اثر می‌باشد - مطابق با صفحات ۲ تا ۵۲۴ از ج ۲، چاپ افست اسدی و بیدار از چاپ هند). محل نگهداری: قم، کتابخانه آستانه مقدسه حرم حضرت معصومه (س). کد دستیابی: ۱۰۱۹ جلدید (۳۸۶ قدیم). عنوان درج شده بر نسخه: در پایان مجلد اول اثر و قبل از ترقیمه کاتب، آمده است: «الكتاب الموسوم بمباحث المشرقیه». کاتب نسخه: با توجه به ترقیمه پایان مجلد اول (برگ ۱۸۲)، خط اصلی نسخه از «احمد بن محمود بن محمد شروانی» یا «شردی» است، هر چند که در قسمت‌هایی از خط کهنه، نوع نگارش خط متفاوت شده است و این نکته جدای از خطوط بخش‌های نونویس نسخه می‌باشد. تاریخ کتابت: يوم الجمعة، السابع من صفر ختم بالخیر و الظفر، سنة سبعة وثمانین و ستمائة (روز جمعه، ۷ صفر سال ۶۸۷ ق) محل کتابت: نامشخص.

توضیحات آغاز و انجام نسخه: مجلد دوم نسخه المباحث المشرقیه آستانه قم، سرگذشتی دارد. در زمان فهرست نویسی نقیبی که در تابستان ۱۳۹۱ منتشر شد. همچنین، ظاهراً برگ‌شماری دانش‌پژوه به سال ۱۳۵۵ پاره انتهایی مجلد دوم المباحث المشرقیه که اکنون در نسخه موجود می‌باشد مفقود بوده است؛ و در تاریخ ۷ آبان ۱۳۹۱ یافت شده و به ماقبل نسخه ملحق و صحافی شده است. بنابراین برای توجه مخاطبان و تمایز این فهرست با فهرست نویسی قبلی، آغاز و انجام این پاره‌ها به صورت مجزا درج می‌گردد. آغاز متن: افتادگی داشته و به تاریخ قبل از ۱۰۳۷ ق نونویس شده است. متن نونویس کنونی:

الجملة الثانية في الجوهر و فيها ثلاثة فنون الأول في الاجسام و فيه اربعة ابواب. الباب الأول في تجوهر الاجسام و فيه ثمانية عشر فصلا الفصل الأول في حد الجسم في حد الجسم انه الطویل العریض العمیق و اما نحن فقد فرقنا فی اول... مقدار افتادگی که نونویس گشته: صفحات ۱۸۳ تا ۲۱۵، گزارش مابقی صفحات نونویس این مجلد خواهد آمد. انجام نسخه به گزارش فهرست نویسی نقیبی:

ذلك الشیء و قوله ثالثا ان الشریان یولد المنی فیجب ان یكون متولدا من... الفصل الثامن عشر فی ان منی المذکر هل فیة قوة منعقدة حتى یصیر جزء من الجنین او لیس كذلك حتی... ان ذلك المنی هل یبقی مخالطا للجنین ام لا ثم احتج الحكماء فی اثبات ان منی المذکر لا یخالط الجنین ثم یشاهد من ان البیض الذی یكون من الریح اذا عرض علیه (مطابق با ص ۲۷۳ و ۲۷۴، مجلد دوم، چاپ افست اسدی و بیدار از چاپ هند).

آغاز پاره یافت شده از انتهای مجلد دوم:

سفاد الدیک عاد مفرخا بعد ما هو غیر مفرخ واعلم انه مال الشیخ الی ان منی المذکر یصیر جزءا من البدن و لم یصحح ذلك بحجة قطعیة بل مال الیه علی سبیل الاولی و الاخری ثم تارة یقول ان منی المذکر یصیر جزء اللروح الحامل للقوی و تارة یقول انه یكون جزء من العضو کكون الانفحة جزءا من الجنین و هو الذی اختاره فی القانون الفصل التاسع عشر فی ان اول عضو یتكون هو القلب... (مطابق با ص ۲۷۴ و ۲۷۵، مجلد دوم، چاپ افست اسدی و بیدار از چاپ هند)

انجام نسخه که پایان پاره یافت شده الحاقی می‌باشد و البته نونویس است:

... و الطاعات فی تزکیة النفوس و تفصیل القول بذلك یتعلق بعلم الاخلاق و لو اخر الله فی الاجل خمساً فی هذین العلمین کلاماً محرراً و نعمة الی هذا الكتاب و اما الآن فلما و فقنا الله تعالی لجميع هذه المسائل الطبيعية و الالهية علی هذا الترتیب و التهذیب الذی لم یستعیب الیه احد فلنختم الكتاب حامدین ولله تعالی و مصلین علی نبیه محمد حین خلقه و بالله التوفیق. تم الكتاب.

مشخصات ظاهری نسخه: خط: نسخ کم نقطه (تحریر سرعتی و متصل)؛ خط اصلی و کهنه، مقداری کم رنگ شده

است. همچنین، در برخی صفحات اندک، ساختار و جنس خط کتابت شده از خطی اصلی کهنه، کمی متفاوت و بد خط گشته است. قلم خطوط «فصل‌ها، عناوین و برخی از نشان‌ها» به شنگرف هستند. قطع: کمی بزرگ‌تر از وزیری. تعداد سطر: غالباً ۲۷ سطری، ۱۷ * ۲۵ س.م. در برخی اندک از صفحات نونویس، تعداد سطرها مختلف است. نسخه در دهه اخیر تجلید چرمی و به رنگ قهوه‌ای روشن شده است.

وضعیت ترمیم نسخه: این کتاب در چند مرحله و زمان و از چند جهت ترمیم شده است. ترمیم برگ صفحه؛ همانند:

۲۴۷، ۲۴۹، ۲۵۴، ۲۶۵، ۲۶۶، ۲۷۴، ۲۹۵، ۳۱۳، ۳۱۸ تا ۳۲۱. ترمیم خطوط متن؛ همانند: ۲۳۰ تا ۲۴۴ (کمی در

وسط برگ‌ها)، ۲۴۷ تا ۲۵۰. صفحات نونویس: ۱۸۳ تا ۲۱۵، ۲۴۴ تا ۲۴۷، ۲۵۰ تا ۲۵۳، ۲۶۴ (پشت و رو)، ۳۱۴ تا ۳۲۲.

ویژگی‌های نسخه:

- در بخش دوم ج ۲، یعنی بخش یافته شده الحاقی، تغییرات قلم اصلی متن بیشتر است (به عنوان نمونه ر.ک: ص ۲۵۹)؛ به نظر می‌رسد که کاتب تغییر کرده است؛ یا قلم درشت شده و کتابت در زمان متفاوت دیگری انجام یافته است.

- برخی اندک از صفحات، دارای شکل هستند؛ همانند برگ‌های ۲۵۹ چپ و ۲۶۷ راست.

- در بسیاری صفحات نسخه، رطوبت‌دیدگی وجود دارد، به ویژه در کناره‌های صفحات نسخه و رطوبت‌دیدگی پاره الحاقی، بیشتر است (ملاحظه نسخه؛ فهرست دانش‌پژوه، ص ۱۶۰؛ فهرست نقیبی، ص ۲۷۰).

۱۸۳

المجلد الثاني في الجوهر وفيها ثلثة فنون الفن الاول في الاجسام وفيها اربعة ابواب
 الباب الاول في خواص الاجسام وفيه ثمانية عشر فصلا الفصل الاول في حدة
 الجسم المشهور في حد الجسم انه الطويل العريض العميق والخن فقد فرقنا في قولنا بالكم بين هذه الوجود
 وبين الجسمه وبنانا الجسم قد يتفكك في الوجود الخارجي عن الخط وما السطح فانه وان كان قد يتفكك
 عنه في الوجود الخارجي لكن يتفكك عنه في الوجود الذهني واما الجسم فانه وان كان قد يتفكك عنه في
 الوجود الخارجي وفي الوجود الذهني انه متغاير للصورة الجسمية بدل ان السمعاد اسكلا بال
 المختلفة فان الجسمية الواحدة محفوظة والمقادير مختلفة فثبت بهذا انه ليس كون الجسم جسماء
 باعتبار هذه الامور فاذا لم يكن تحديدها بها واحتج اصحاب هذا الرسم على صحته بان قالوا
 انه شك ان الجسم يخرج عن صحة فرض هذه الابعاد فيه فهذه الخطوط المفترضة اما ان يكون
 مرفوعة في اتصال الجسم وان لم يكن مرفوعة فيه فله بدن ان يكون ان اتصالها عند ذلك
 الفرض ولو شك ان ذلك اتصال كان موجودا قبل ذلك الفرض من صحة الفرض اذا كانت مرفوعة
 على ذلك ان اتصالها ان يكون الاتصال موقوفا على وجود الفرض او استحالة الدور واذا ثبت ان
 الاتصارات كانت موجودة قبل الفرض ولو شك ان الاتصارات انما تكون موجودة اذا كانت متحدة
 في الجهات فاذا الجسم يخرج عن هذه الاستدادات فنقول **المعنى هو ان تلك الاتصارات**
 كانت موجودة ان عينه بد ان الاتصال الذي يفرض فيه الخطوط المتقاطعة موجودا في كل جهة
 هو الصورة الجسمية وذلك انه متراخ فيه وان عينه ان هناك جهات متساوية متعلقه بوجهها
 الخطوط المتقاطعة المفترضة فليس له مركزا لوجهين اما قوله ليس له ان يكون على
 بالفعل بحسب الخطوط الممكنة الفرض وان كانت الجهات غير متساوية بالفعل كما ان الخطوط التي
 يمكن فرضها غير متساوية اما ثانيا فانه الوجه عبارة عن مسوالة شارة على اعرقه وتلك
 الجهة انما صيرت بالفعل عند حصول ذلك الخط بالفعل ولو لاه لما كان لتلك الجهة من
 حيث انها تلك الجهة حصول بالفعل بخلافه وحد قبل الفرض ان الاتصال الذي عرض له الان ان
 حكم عليه بانه هذه الجهة او في هذه الجهة وليس محواه وجد فعل الفرض هذه الجهة من قبل الفرض
 ما كانت هذه الجهة بالفعل كما ان احد حدث خط في سطح فانه لم يكن الخط موجودا قبل حدوث هذا
 الخط وان كان الاتصال الذي وجد فيه الان هذا الخط كان موجودا قبل هذا الخط واما
 فهذا الاشكال انما جاء له نريما اشبه الفرق بين قولنا ان الاتصال الذي وجد الان في هذه
 الجهة وبين قولنا ان اتصاله في هذه الجهة والفرق بينهما كما نرى قولنا ان الاتصال الذي

اغلب من الخیر و فی وجوده یكون الخیر أغلب من الشر فیکون أنه ولی وجود هذا القسم مثاله انه البدر فی وجودها
 منافع کثیرة و ایضا مضار کثیرة مثل افرافا حیوانات و کثرت اذا قابلا مصالحتها بمفاسدها كانت مصالحتها اکثر کثیرا
 من مفاسدها ولی العاقل لذلك المصالح و كانت مفاسدها کثیرا من مصالح وجودها فدرج و جلیجها و غلبها الباطن
 و هو ان الذی یكون خیرة حریف جانی بالشر لیس انه ان مود الخیر و الخیر و کثیرا منها معلوم ان العقل العاقل یقول
 یوجد هذا القسم لکان یلزم من عدمها عدم علیها الوجود لها و هو حیزات محضة فیلزم من عدمها عدم الحیزات
 المحضة و ذلک شر محض فاذا نزل من وجود هذا القسم فان قبل فلم یخلق الخیرة او شیءا غیرة عن کل الخیرة
 فنقول انه لو خلقها لذلک لکان هذا هو القسم الذی یكون خیرا محضا و کما قد فرغ عن ذلک بقیة العقل قسم
 اخر و هو الذی یكون خیرة غالباً عشره و قد بیننا ان اولی هذا القسم ان یكون موجود و هذا الجواب
 انه ان لقال ان یقول ان جمیع هذه الحیزات و انشر و انما یوجد باختيار الله و ارادة فکان کثیرا خیرا و کثیرا
 عند ما یكون خیرا و ان یخیرا رطلقة عند ما یكون شررا و له خیرة من هذه المطالبة انه سنان کثیرة سبحان فاعلم
 انه بالصدق و ان خیرا ینرجح حاصل کلام فی هذه المسئلة الی المسئلة القدم و الحدوث **الباب الرابع**
 فی النوات و توابعها و هو فصل واحد انه ان بدوان یكون من البنیان من المعلوم ان الانسان یفارق سائر
 حیوانات بان له حسن معیشتة لو کان انقره و صله بل ان بدوان یكون مع اناس اخر و ان بعض کل واحد
 مما به سلة کد حیر لهذا و هذا یطی لذلک و افریح لهما حتی اذا اجتمعوا لکان امرهم یلهم و لهذا
 صار انسان مدینا با لبطع حتی ان اهل الدیارة العین الی مدرس و نسبتة اهلهم اقلوا ق الناس کالمین و اذا کان
 کذلک فان شیء من انسانیة له بدل من اجتماع و له بدل و ان یجری معادلت و له بدینا من سربط لک و یظلم بعضهم
 و له بدل لذلک الشرا یظمن واضع یضعها و مقرر یقررها و ذلک الوضوح ان بدوان یكون بحیث شاد الناس و شیء
 الی الشرا یفکون ذلک ان شاد من حاله انان و هو کد بدوان یكون مخصوصا بمحرمات و محارقات لعدا لک الناس
 و خواصا لینی کاذر نالته احد هائفة قوته العاقل و هو ان یكون کثیرا لعدا مات سریع ان تتعال فیها المظالم لیس غیر
 و خطأ یقع لهما و الثانية فی قوته المتخلة و هو ان یرى حال یظلمه بالیکة الله و یسمع کلام الله و یخبر علی العیاش
 الکائنة و الماضیة و الی سیکون و الثالثة ان یكون نفس شمره فی مادة هذا العام فعلیها العصابا و الما و دما و
 انک و الابرص الی غیر ذلک من المحرمات و اذا عرفت انه ان بدین وجوده سل معمر کد محص و اسات الشرا علی هذا
 و الحاحسن یکیف یعمل وجود هذا الحقیق الذی هو سبب نظام العالم فلهذا ما نقول ان اثبات البترة و اما ان
 سغیان سغیل بدعوة الخلق و کیف سغیان سغیان فذلک معلوم بالنیاسات و اما بیان تاثیر العبادات و انظما
 فی ترکیب النفوس و تفصیل القول بذلک یعلق بعلم ان قله ص و لو افرامه ان ان جل خضاه هدی العلیون کلاما
 و نعمة الی هذا الکتاب و اما ان قله و هنا الله تعالی جمع هذه المسائل الطبیعیة و الالهیة علی هذا الترتیب و التمد
 الی تعسیا الی احد طلختم الکتاب حامدین لله تعالی و صلین علی نبی خیر خلقه و الی الله التوفیق

- سال ۱۳۹۱. صفحه آخر از پاره یافت شده، انتهای جلد دوم، خط نویسی قبل از ۱۰۳۷ ق.

۷. برخی ملاحظات کلی درباره نسخه

ملاحظه‌ای کلی پیرامون ترمیم نسخه المباحث المشرقیه قابل توجه است. اینکه نسخه مذکور در سه مرحله ترمیم کلی و جزئی شده است:

- مرحله اول، ترمیم نسخه قبل از زمان وقف نسخه به آستانه حرم حضرت فاطمه معصومه (س) می‌باشد. با این توضیح که نسخه کهن المباحث المشرقیه، صفحاتی از ابتدا و انتها و نیز لا به لای نسخه، افتادگی و کسری داشته است که این صفحات، نونویس شده‌اند و پس از آن، نسخه در اختیار شاه عباس صفوی بوده است و او آن را به سال ۱۰۳۷ ق وقف آستانه قم نموده است. بنابراین صفحات نونویس نسخه المباحث المشرقیه، متقدم از سال ۱۰۳۷ ق می‌باشد.

- مرحله دوم، ترمیم فیزیکی نسخه در کارگاه هنری آستانه قم که پس از زمان فهرست‌نویسی اولیه کتابخانه آستانه در سال ۱۳۵۵ توسط دانش‌پژوه و ظاهراً به تاریخ ۷ مهر ۱۳۸۹ بوده است. در این مرحله، برخی از کناره‌ها و نیز لندکی از میانه صفحات، ترمیم از نوع کاغذی و صحافی و یا احیاناً ترمیم خطوط محو شده است.

- مرحله سوم ترمیم، در واقع الحاق پاره مفقود انتهای نسخه- مطابق با صفحه ۲۷۴-۲۷۵ تا انتهای کتاب مجلد دوم، چاپ افست اسدی و بیدار از چاپ هند که شرح آن پیش‌تر گذشت- و صحافی دوباره و تجلید جدید نسخه المباحث المشرقیه می‌باشد که با تشخیص یا توجه آقای عباسی^۱ و دیگر دوستان ایشان واقع شده و برگ‌های نویافته، بر نسخه افزوده و در تاریخ قبل از ۷ آبان ۱۳۹۱ توسط آقای اسماعیلی، صحافی نهایی آن صورت گرفته است.

۸. نتیجه‌گیری

المباحث المشرقیه کتابی است از فخر رازی در تحریر و تقریر آراء و مبانی فلسفه مشاء که حدود سال ۵۷۴ یا ۵۸۲ ق تألیف و به قوام‌الدین سهیل بن عزیز المستوفی ملک الوزراء خوارزمشاهیان، اهداء شده است. این کتاب، سه چاپ در هند، لبنان و قاهره دارد که چاپ‌های افسستی از آن‌ها توسط ناشران منتشر شده‌اند. از کتاب المباحث المشرقیه، حدود ۳۶ نسخه خطی موجود است که از دوران مؤلف تا قرن چهاردهم می‌باشد و اگر از چند نسخه خارج از کشور- همانند نسخه سلیمانیه استانبول؛ شماره: ۸۹۷ با تاریخ ۶۱۵ ق و نسخه المتحف العراقی بغداد؛ شماره: ۴۰۳۴۶ با تاریخ ۶۲۱ ق- صرف نظر کنیم، در حال حاضر نسخه کتابخانه آستانه قم به سال ۶۸۷ ق قدیمی‌ترین نسخه شناخته شده این اثر در ایران و کتابتی نزدیک به زمان حیات مؤلف اثر می‌باشد.

نسخه کهن کتابخانه آستانه، دارای وقف‌نامه از شاه عباس صفوی به تاریخ غره شهر ذی‌قعدة الحرام سنه ۱۰۳۷ ق می‌باشد که با یکصد و نه کتاب دیگر، وقف به روضه مقدسه فاطمیه کاظمیه موسویه و مدرسه آن شده است که طلبه آنجا از آن منتفع شوند. فهرست‌نویسی این نسخه کهن عبارت است از: کد دستیابی: ۱۰۱۹ جدید (۳۸۶ قدیم). نسخه موجود در آستانه، اکنون از نظر فیزیکی و صحافی، یک مجلد شده است. کاتب نسخه: با توجه به ترقیمه پایان مجلد اول، خط اصلی نسخه از احمد بن محمود بن محمد است که این بخش را روز جمعه، ۷ صفر سال ۶۸۷ ق به پایان رسانده است؛ هر چند که در قسمت‌هایی از خط کهنه، نوع نگارش خط متفاوت شده است و این نکته، جدای از خطوط بخش‌های نونویس نسخه می‌باشد.

۱. ملاحظه اصل نسخه المباحث المشرقیه و نیز تذکر الحاق بخش نویافته آن به نسخه، با همکاری و نیز توضیح عباسی یزدی- از مسئولین کتابخانه آستانه- برای بنده معلوم شد.

آغاز نسخه در مجلد اول: (جدای از متن وقفنامه شاه عباس) ... عن طرق العقل ... بالقهر و الاستعلاء المستعلی علی الزمان الذی ... المقدس عن الفضاء المنعوت بلا انقطاع و لا انقضاء المنتزه عن ان یدخل فی ... (البته این متن آغازین نونویس است). انجامه نسخه در مجلد اول: ... حرر المجلد الاول من الكتاب الموسوم بمباحث المشرقیه یوم الجمعه السابع من صفر ختم بالخیر و الظفر سنة سبعة وثمانین و ستمائة العبد الضعیف احمد بن محمود بن محمد شروانی (یا شرودی) حامداً و مصلياً.

انجام نسخه (مجلد دوم): ... لم يستعيب اليه احد فلنختم الكتاب حامدين ولله تعالی و مصلين علی نبيه محمد حين خلقه و بالله التوفیق. تم الكتاب. پاره انتهایی مجلد دوم المباحث المشرقیه، مفقود بوده است و در تاریخ ۷ لَبان ۱۳۹۱ یافت شده و به ماقبل نسخه ملحق و صحافی گشته است. مشخصات ظاهری نسخه: خط: نسخ کم نقطه (تحریر سرعتی و متصل)؛ خط اصلی و کهنه، مقداری کم رنگ شده است. قلم خطوط «فصل‌ها، عناوین و برخی از نشان‌ها» به شنگرف هستند. قطع: کمی بزرگ‌تر از وزیری.

تعداد سطر: غالباً ۲۷ سطری، ۱۷ * ۲۵ س.م. نسخه در دهه اخیر، تجلید جدید چرمی شده است. وضعیت ترمیم نسخه:

این نسخه کهن در سه مرحله و زمان ترمیم شده است: ۱- قبل از سال ۱۰۳۷ق. ۲- حدود سال ۱۳۸۹ش. ۳- قبل از ۷

لَبان ۱۳۹۱. ترمیم برگ صفحه: ۲، ۴، ۵، ۶، ۲۴۷، ۲۴۹، ۲۵۴، ۲۶۵، ۲۶۶، ۲۷۴، ۲۹۵، ۳۱۳، ۳۱۸ تا ۳۲۱. ترمیم

خطوط متن: ۱۱، ۱۶، ۱۹، ۲۰، ۲۷، ۵۷، ۵۸، ۶۲، ۹۷، ۱۲۸، ۱۳۳، ۱۴۰، ۱۵۷، ۲۳۰ تا ۲۴۴، ۲۴۷ تا ۲۵۰.

صفحات نونویس: ۱، ۳، ۷، ۸، ۲۸، ۱۴۸ تا ۱۵۶، ۱۸۳ تا ۲۱۵، ۲۴۴ تا ۲۴۷، ۲۵۰ تا ۲۵۳، ۲۶۴، ۳۱۴ تا ۳۱۶،

۳۲۲. ویژگی‌های نسخه: ۱- در کراسه اول، نسخه آسیب فراوان دیده است و در بسیاری صفحات نسخه، رطوبت

دیدگی وجود دارد، به ویژه در کنارهای صفحات نسخه و رطوبت دیدگی پاره الحاقی، بیشتر است. ۲- در برگ اول کنار یادداشت وقف‌نامه شاه عباس، دو یادداشت تملک از «امیر منصور شیرازی» بدون تاریخ و از «محمدقاسم لاهیجی» با تاریخ ۹۹۴ ق دیده می‌شود که عبارتند از: ۱- «من مملکات اقل الاشیاء امیر منصور شیرازی بن سید محمد کیانی (یا ثانی) عفی عنهما» ۲- «قد انتقل فی نوبته اقل الموری و اضعفهم محمدقاسم بن محمود المططب الجلی اللاهیجی عفا عنهما فی تاریخ سنة ۹۹۴».

همچنین در کنار وقف‌نامه شاه عباس، یادداشت‌ها و مهرهای متولیان آستانه و متولیان کتابخانه دیده می‌شود و از آن‌ها بر می‌آید که این نسخه در سال‌های ۱۱۰۲ تا ۱۱۷۲ق حداقل شش بار دیده شده است. مشخصات اسامی برخی از مهرهای خوانا عبارتند از: «محمد امین حسینی؛ محمد خلیل حسینی؛ محمد مهدی حسینی؛ محمدرحیم بن محمد مهدی حسینی؛ ابوطالب بن محمد معصوم حسینی». برخی اندک از صفحات نیز دارای شکل هستند.

کتابنامه

- ابن فوطی، عبدالرزاق بن احمد، مجمع الآداب فی معجم الألقاب، تحقیق محمد کاظم، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.

- استادی، کاظم، «سه مجموعه وفقی نسخ خطی در سه آستان مقدس ایران (مشهد، قم، ری)»، مخطوط، قم: کتابخانه شخصی رضا استادی، ۱۴۰۳.

- استادی، کاظم، «معرفی نسخه خطی روض الجنان شاه عباس صفوی»، مخطوط، قم: کتابخانه شخصی رضا استادی، ۱۴۰۳.

- البغدادی، محمد المعتمصم بالله، مقدمه المباحث المشرقیه فی علم الالهیات و الطبیعیات فخر رازی، ۲ ج، بیروت: دارالکتاب العربی، ۱۴۱۰ق.

- یونماریاژ، سسیل، «اقتباس ملاصدرا از المباحث المشرقیه فخر رازی در اسفار»، ترجمه سعید انواری و مریم مهدوی مزده، گزارش میراث، سال ششم، شماره ۹۴، ۱۴۰۰، صص ۱۸-۳۵.

- تهرانی، آقابزرگ، الذریعة الی تصانیف الشیعه، بیروت: دارالاضواء، ۱۴۰۳ق.
- جرجانی، عبدالقاهر بن عبدالرحمن، دلائل الاعجاز، نسخه خطی شماره ۴۷۱، قم: کتابخانه آیت الله مرعشی، ۶۴۱ق.
- دانش‌پژوه، محمدتقی، فهرست نسخ خطی کتابخانه آستانه مقدسه قم، مخطوط، قم: آستانه مقدسه قم، ۱۳۵۵.
- درایتی، مصطفی، فهرستگان نسخه‌های خطی ایران، تهران: کتابخانه ملی، ۱۳۹۱.
- رازی، ابوالفتح حسین بن علی، روض الجنان و روح الجنان فی تفسیر القرآن، ج ۱، مخطوط با شماره ۱۲، قم: کتابخانه آیت الله حائری، ۱۰۱۵ق.
- رازی، ابوالفتح حسین بن علی، روض الجنان و روح الجنان فی تفسیر القرآن، ج ۲، مخطوط با شماره ۳۹۱ قدیم، قم: موزه آستانه مقدسه قم، ۱۰۱۵ق.
- رازی، ابوالفتح حسین بن علی، روض الجنان و روح الجنان فی تفسیر القرآن، ج ۴، مخطوط با شماره ۱۶۹۱، قم: موزه آستانه مقدسه قم، ۱۰۱۵ق.
- رازی، فخرالدین، المباحث المشرقیه فی علم الالهیات و الطبیعیات، ج ۲، حیدرآباد دکن: مطبعه دایره المعارف النظامیه (چاپ سنگی)، ۱۳۴۲ق.
- رازی، فخرالدین، المباحث المشرقیه فی علم الالهیات و الطبیعیات، چاپ افست، تهران: مکتبه الاسدی، ۱۳۴۵ق.
- رازی، فخرالدین، المباحث المشرقیه فی علم الالهیات و الطبیعیات، تحقیق محمد المعتصم بالله البغدادی، ج ۲، بیروت: دارالکتب العربی، ۱۴۱۰ق.
- رازی، فخرالدین، المباحث المشرقیه فی علم الالهیات و الطبیعیات، چاپ افست، قم: بیدار، ۱۴۱۱ق.
- رازی، فخرالدین، المباحث المشرقیه فی علم الالهیات و الطبیعیات، چاپ افست، قم: ذوی القربی، ۱۴۲۸ق.
- رازی، فخرالدین، المباحث المشرقیه فی علم الالهیات و الطبیعیات، تحقیق محمد عثمان، ج ۲، قاهره: مکتبه الثقافه الدینیة، ۲۰۱۲م.
- زارع شیرین‌کندی، محمد، الحکمة المشرقیه، تهران: دایره المعارف بزرگ اسلامی، ۱۳۹۸.
- طاهری عراقی، احمد، «زندگی فخر رازی»، نشریه معارف، شماره ۷، تیرماه ۱۳۶۵، صص ۵-۲۸.
- عراقی، مجتبی، فهرست کتابخانه مبارکه مدرسه فیضیه قم، ج ۲، قم: چاپخانه علمیه، ۱۳۷۸ق.
- العلوانی، طه جابر، الامام فخر الدین الرازی و مصنفاته، قاهره: دارالسلام، ۲۰۱۰.
- العماری، علی محمد حسن، الامام فخر الدین الرازی حیاتہ واثارہ، قاهره: المجلس الاعلی للشتون الاسلامیة، ۱۹۶۹م.
- نعمانی، احمد بن محمود، الموجز من موجز التفسیر، نسخه خطی با شماره ۱۰۲۸ عکسی، قم: کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی، ۶۲۶ق.
- نقیبی، سید حسن، فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه آستان مقدس حضرت معصومه، ج ۳، قم: زائر آستان مقدس، ۱۳۹۱.
- نقیبی، سید حسن، فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه آستان مقدس حضرت معصومه، ج ۲، قم: زائر آستان مقدس، ۱۳۷۵.
- وطواط، رشیدالدین محمد بن محمد، مجموعه رسائل رشید الدین وطواط، قاهره: محمد فهمی، ۱۳۱۵ق.